NEMIS TILINING TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI: QADIMGI YUQORI NEMIS DAVRIDAN ADABIY TILGACHA

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI
ROMAN-GERMAN FAKULTETI
2401-GURUH TALABASI
JO'RAQULOVA DURDONA

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada nemis tilining qadimgi yuqori nemis davridan zamonaviy adabiy tilgacha bo'lgan tarixiy taraqqiyoti tahlil qilinadi. Tadqiqotda nemis tilining davrlashtirilishi, ikkinchi undosh tovushlar siljishi, Martin Lyuterning Bibliya tarjimasi va imlo me'yorlarining shakllanishi yoritiladi. Maqola Germaniya madaniy-tarixiy rivojlanishini til tarixi orqali tushunishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: nemis tili tarixi, qadimgi yuqori nemis tili, o'rta yuqori nemis tili, Lyuter, adabiy til, undoshlar siljishi, me'yorlashtirish.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется историческое развитие немецкого языка от древневерхненемецкого периода до современного литературного языка. Рассматриваются периодизация, второе передвижение согласных, роль перевода Библии Мартина Лютера и становление орфографических норм. Работа направлена на осмысление культурно-исторического развития Германии через историю языка.

Ключевые слова: история немецкого языка, древневерхненемецкий язык, средневерхненемецкий язык, Лютер, литературный язык, передвижение согласных, нормализация.

ABSTRACT

The article analyses the historical development of the German language from Old High German to the modern standard language. It examines the periodisation of German, the Second Consonant Shift, the role of Martin Luther's Bible translation

and the formation of orthographic norms. The study aims to show how the cultural and historical development of Germany is reflected in the history of its language.

Keywords: history of the German language, Old High German, Middle High German, Luther, standard language, consonant shift, standardisation.

KIRISH

Til o‘rganilayotgan mamlakat tarixi va madaniyatini bilish chet tilini chuqur egallashning asosiy shartlaridan biridir. Til jamiyat bilan birga rivojlanadi: siyosiy birlashuv va parchalanish, savdo yo‘llari, din, bosma ish va ta’lim tizimi uning shakliga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayni paytda til birliklari, xususan joy nomlari qatnashgan maqol va iboralar, xalqning tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini ixcham shaklda ifodalaydi [2, 27-b.].

Nemis tili hind-yevropa tillar oilasining g‘arbiy german guruhiga mansub bo‘lib, Germaniya, Avstriya, Shveysariya, Lixtenshteyn va Lyuksemburgda rasmiy maqomga ega. Hozirgi yagona adabiy til esa bir necha asrlik rivojlanish va lahjalar raqobati natijasidir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy nemis tilidagi ko‘plab hodisalar — otlarning bosh harf bilan yozilishi, kuchli fellar, lahjalar orasidagi farqlar — faqat tarixiy yondashuv orqali tushuntiriladi. Nemis tili tarixi XIX asrdan beri german filologiyasining markaziy yo‘nalishlaridan biri (Y. Grimm, V. Shmidt, P. fon Polents, V. Besch), biroq o‘zbek tilidagi manbalarda bu mavzu hamon yetarli yoritilmagan.

Tadqiqotning maqsadi nemis tilining asosiy tarixiy bosqichlarini va adabiy til shakllanishiga ta’sir etgan omillarni aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, ilmiy manbalarni o‘rganishga asoslanadi. Ishda tarixiy-qiyosiy, diaxronik, tavsifiy usullar va kontent-tahlil qo‘llanildi; tilshunoslik omillari tashqi tarixiy omillar (siyosat, din, savdo, bosma ish) bilan o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rildi. Natijalar ikkilamchi manbalarga tayanadi, shu bois umumlashtiruvchi xarakterga ega.

NATIJALAR

Nemis tili tarixi odatda to‘rt asosiy davrga bo‘linadi. Bu bosqichlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Davr	**Yillar**	**Asosiy xususiyatlari**
Qadimgi yuqori nemis	taxminan 750–1050	lahjalar hukmronligi, to‘liq qo‘shimchalar, monastir yozuvi
O‘rta yuqori nemis	1050–1350	ritsarlik adabiyoti, qo‘shimchalarning kuchsizlanishi
Erta yangi yuqori nemis	1350–1650	kanselyariya tillari, bosma ish, Lyuter
Yangi yuqori nemis	1650 dan hozirgacha	me’yorlashtirish, yagona imlo va talaffuz

Ushbu davrlashtirish shartli bo‘lib, bosqichlar o‘rtasidagi o‘tish asta-sekin sodir bo‘lgan.

Nemis tilining ildizlari umumgerman tiliga borib taqaladi. Eramizning boshlarida franklar, alemannlar, bavariyaliklar, saksonlar va turingiyaliklar hozirgi Germaniya hududida yashagan (Tatsit, “Germaniya”, 98-yil). Karl Buyuk (768–814) davrida Frank davlatining mustahkamlanishi yozma madaniyat va ta’lim rivojiga turtki berdi, lotincha matnlarni german tillariga izohlash an’anasi boshlandi.

Qadimgi yuqori nemis davrining asosiy lingvistik hodisasi VI–VIII asrlarda janubiy hududlarda ro‘y bergan ikkinchi undosh tovushlar siljishidir: p tovushi pf yoki ff ga (pound — Pfund), t tovushi ts yoki ss ga (water — Wasser), k tovushi ch ga (make — machen) aylandi. Aynan shu siljish yuqori nemis va quyi nemis lahjalarini ajratuvchi asosiy chegara bo‘ldi.

Bu davrda yagona yozma til mavjud emas edi: matnlar bavariya, alemann, frank kabi lahjalarda monastirlarda yozilgan. Eng qadimgi yodgorliklar qatoriga “Hildebrand haqida qo‘shiq” (taxminan 830-yil) va Otfridning “Evangeliya kitobi” (taxminan 870-yil) kiradi.

XI–XIV asrlarda Muqaddas Rim imperiyasida ritsarlik madaniyati rivojlandi. So‘z oxiridagi to‘liq unlilar [ə] tovushiga aylanib zaiflashdi, bu keyingi grammatik

soddalashuvning asosini yaratdi. Adabiyotda Gartmann fon Aue, Volfram fon Eshenbax asarlari va "Nibelunglar haqida qo'shiq" (taxminan 1200-yil) yaratildi.

XIV–XVI asrlarda shaharlar, savdo va boshqaruv yozishmalarining rivoji yagona yozma shaklga ehtiyojni oshirdi; Praga va Meysen-saksoniya kanselyariyalari tili keng hududda tushuniladigan variantga aylandi. Bu davrda o'rta yuqori nemis î, û, iu diftonglarga aylandi (zît — Zeit, hûs — Haus, niuwe — neue).

Taxminan 1450-yilda Iogann Gutenberg bosma usulni ixtiro qilib, yozma tilning tarqalishini tezlashtirdi. Martin Lyuter 1522-yilda Yangi Ahdni, 1534-yilda butun Bibliyani nemis tiliga tarjima qildi; u Saksoniya kanselyariyasi tiliga tayanib, oddiy xalq tilidan ham foydalandi ("Tarjima haqida maktub", 1530). Tarixchilar Lyuterni adabiy tilning yagona yaratuvchisi emas, balki uning shakllanishini eng kuchli tezlashtirgan shaxs deb baholaydilar. Protestant hududlarida Lyuter tili maktab va cherkov orqali o'rnashdi, katolik janubda esa yagona yozma tilga o'tish XVIII asrda yakunlandi.

Nemis tili leksikasi ikki yo'l bilan boyigan: o'zlashtirish va ichki so'z yasash. Eng chuqur qatlam lotin tilidan olingan so'zlardir: Wein (vinum), Mauer (murus), Straße (strata), Fenster (fenestra), Kaiser (Caesar); nasroniylik bilan Kloster, Schule, Mönch, Kirche kabi so'zlar kirib keldi. Keyinchalik fransuz tilidan Abenteuer, Turnier, Palast, italyan tilidan Bank, Konto, Oper kabi so'zlar o'zlashdi.

XVII–XVIII asrlarda fransuz ta'siriga javoban purizm harakati kuchaydi: Filipp fon Tsezen taklif etgan Augenblick va Y. G. Kampe yaratgan Voraussetzung bugun ham ishlatiladi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng ingliz tilining ta'siri ustun bo'ldi (Computer, Internet, Team, Job); bu hodisa munozarali: ayrim olimlar uni xavf deb baholasa, boshqalar tilning har doim boyib borganini ta'kidlaydi. Ichki imkoniyatlar esa so'z yasalishining unumdorligida namoyon bo'ladi: murakkab so'zlar (Handschuh, Kindergarten) va -heit, -keit, -ung qo'shimchalari yangi tushunchalarni nemis o'z asosida ifodalash imkonini beradi.

XVII asrdan boshlab nemis tilini tartibga solish ongli ravishda amalga oshirila boshladi. "Til jamiyatlari" (1617-yilda tashkil topgan Samarali jamiyat) chet

so‘zlardan tozalash va grammatikani tizimlashtirishni maqsad qildi; Y. G. Shottel grammatikasi (1663) va Y. X. Adelungning lug‘ati (1774–1786) adabiy me’yorni shakllantirdi.

XIX asrda aka-uka Grimmlar “Nemis tili lug‘ati”ni tuzishni boshladilar (1854). Konrad Dudenning “Imlo lug‘ati” (1880) imloni birlashtirishda hal qiluvchi bo‘ldi, 1901-yilgi imlo konferensiyasi uni butun Germaniya uchun rasmiylashtirdi. 1996-yildagi imlo islohoti va uning 2006-yildagi tuzatilgan varianti zamonaviy qoidalarni belgilaydi. Adabiy til umumiy me’yor bo‘lsa-da, lahjalar bugun ham yashab kelmoqda — bu Germaniyaning tarixiy-siyosiy tarqoqligining izidir.

MUHOKAMA

Tahlil natijalariga ko‘ra, adabiy til shakllanishida uchta omil ajratiladi: ichki lingvistik omil (tovush o‘zgarishlari, grammatik soddalashuv); ijtimoiy-siyosiy omil (shaharlar rivoji, kanselyariyalar, yagona til ehtiyoji); madaniy omil (bosma ish, Bibliya tarjimasi, maktab ta’limi, lug‘atlar).

Nemis tili boshqa Yevropa tillaridan farqli ravishda markazlashgan davlat bo‘lmagan sharoitda shakllangan: Fransiyada Parij, Angliyada London tili me’yorga aylangan bo‘lsa, Germaniyada yagona markaz bo‘lmagan. Bu tilning bugungi ko‘p markazli xususiyatini (Germaniya, Avstriya, Shveysariya variantlari) tushuntiradi.

Til o‘rganuvchilar uchun natijalar amaliy ahamiyatga ega: tartibsiz ko‘rinadigan shakllar (singen — sang — gesungen) tarixiy qonuniyatlar bilan izohlanadi, nemis va ingliz tillari qarindoshligi (Wasser — water, Haus — house) esa tovush mosliklari orqali tushuntiriladi.

Til tarixi siyosiy tarix bilan bog‘liq: 1871-yilda Germaniya imperiyasi tashkil topgach, yagona imlo va maktab dasturlariga ehtiyoj kuchaydi, shu bois 1901-yilgi imlo konferensiyasi davlat siyosati nuqtai nazaridan ham ahamiyatli edi.

Tarixiy matnlar bilan tanishish madaniy kompetensiyani oshiradi, bu til birliklaridagi lingvomadaniy qatlamni anglashni ham o‘z ichiga oladi: masalan, Alle Wege führen nach Rom maqolida Rim madaniy markaz timsoli sifatida qo‘llanadi, o‘zbekcha “Buxoroni ko‘rgan — ko‘pni ko‘rgan” maqolida esa Buxoro tajriba va

bilim ramzi ma'nosini beradi [2, 28-b.]. Shu bois til tarixini "Til o'rganilayotgan mamlakat tarixi" fani bilan integratsiyalashgan holda o'qitish samarali.

Nemis tili tarixi qiyosiy tilshunoslik uchun ham boy material beradi va o'qituvchi, tarjimon hamda tilshunos kasblari uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Toponimli iboralarda ham parallellik kuzatiladi: nemischa Am Ende der Welt va o'zbekcha "Dunyoning narigi chekkasi" iboralarida uzoqlik tushunchasi bir xil metafora bilan ifodalanadi [2, 28-b.].

XULOSA

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, nemis tilining tarixi uzluksiz va ko'p omilli jarayon bo'lib, unda ichki tilshunoslik o'zgarishlari bilan tashqi tarixiy hodisalar chambarchas bog'liq. Ikkinchi undosh tovushlar siljishi lahjalar chegarasini belgiladi, o'rta asrlardagi madaniy yuksalish yozma an'anani boyitdi, Lyuter tarjimasi va bosma ish yagona yozma tilga yo'l ochdi, XVII–XX asrlardagi grammatikalar, lug'atlar va imlo islohotlari esa uni me'yoriy tizimga aylantirdi. Til tarixini bilish Germaniya madaniyati va jamiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Kelgusida ushbu mavzuni lahjalar va zamonaviy til o'zgarishlari bilan bog'lab o'rganish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Besch, W., Betten, A., Reichmann, O., Sonderegger, S. (Hrsg.). Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Aufl. Berlin: de Gruyter, 2000–2004.
2. Eshonqulov, O. S. Nemis va o'zbek tillarida joy nomlari qatnashgan maqol, ibora va hikmatli so'zlarning semantik-madaniy xususiyatlari // Ilm Fan Taraqqiyotida: Ilmiy izlanishlar va muhim omillar. 2026. 12-to'plam, 1-son (fevral). B. 27–28.
3. Luther, M. Sendbrief vom Dolmetschen. 1530.
4. Polenz, P. von. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Berlin: de Gruyter, 1991–2013.

5. Schmidt, W. Geschichte der deutschen Sprache. Stuttgart: Hirzel, 2013.
6. Stedje, A. Deutsche Sprache gestern und heute. München: Fink, 2007.
7. Szulc, A. Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig: Enzyklopädie, 1989.
8. Tacitus, P. C. Germania. 98.
9. Wells, C. J. German: A Linguistic History to 1945. Oxford: Clarendon Press, 1985.
10. Жирмунский, В. М. История немецкого языка. М.: Высшая школа, 1965.